

УДК: 94(477):37.018.3-053.18:341.485«1932/1933»

DOI: 10.26661/swfh-2019-52-028

Динаміка дитячої смертності в роки Голодомору 1932-1933 у закладах державного піклування

І. М. Шугальова

Запорізький національний університет
Shug_IM@ukr.net

Ключові слова: демографія, дитяча смертність, заклади державної опіки над дітьми.

В даній статті автор намагається з'ясувати рівень дитячої смертності в закладах державної опіки над дітьми. Автор проаналізувала результати переписів населення, охарактеризувала різні методики підрахунків населення, продемонструвала відмінності у підходах представників різних наукових шкіл, зробили власну спробу підрахунку дитячої смертності в роки Голодомору 1932–1933.

Dynamics of Child Mortality in the Years of the Holodomor 1932-1933 in the States Patronats

I. Shugalyova

Zaporizhzhia National University

Key words: Famine, mass death, children, children's shelters.

In this article, the author attempt to find out the level of infant mortality in orphanages. The author analyzed the results of population censuses, characterized various methods of population calculation, demonstrated differences in the approaches of representatives of various scientific schools, made their own attempt to calculate child mortality during the Holodomor years 1932-1933.

The reasons for the discussions among historians and demographers regarding counting the victims of the tragedy are revealed. The positions of presenter of different scientific schools are revealed in the issue of counting victims.

The author finds out the reasons that arise when counting the victims of the Holodomor. He comes to the conclusion that many documents were lost. In addition, in 1926, when the population census was conducted, children under the age of three years were not counted. This feature significantly complicated the procedure for counting the number of victims among children in the years of the Holodomor.

The article is devoted to analyze a precedent of mass child mortality in the House of Babies during the Holodomor years in Zaporizhzhya. The names of the children who died in the orphanage of Zaporizhzhya were established. The real causes of their deaths are named. It was found out why the administration of the orphanage hid the causes of child mortality.

The authors had characterized dynamics and the reasons of mortality, age and a nationality of died children. Also on the basis of testimonies was covered features of keeping of children in a shelter, and burial places of died children. The great attention is paid on the measures to commemorate children those killed in the Holodomor years.

Демографічна статистика – справа складна, що вимагає врахування фактично наявного населення, людей, що тимчасово відсутні на місці постійної реєстрації, облік коефіцієнту смертності та народжуваності, прогнозування рівня смертності дітей до 1 року. Для стабільних в політичному та соціально-економічному плані років, коефіцієнт смертності немовлят вираховують по фор-

мулі Ратса (німецький статистик та демограф). Формула Ратса є ефективною, за умови, що відомі кількість народжених немовлят в поточному та попередньому роках та кількість померлих в попередньому році. Облік немовлят в принципі, мав ряд особливостей. Так, до початку 1990-х років, живо народженим вважалось немовля, вагою від 1000 гр, довжиною тіла понад 35 см, а головне –

воно мало дихати. Всі інші випадки кваліфікувалися як мертвонароджені. Якщо вага новонародженого становила від 500 до 900 гр, то воно мало прожити щонайменше 168 годин, і тільки після того їх могли реєструвати в органах РАГС.

Отже, демографічна інформація є складною при формування інформативної бази про народонаселення. В цивілізованому суспільстві, кожне твердження має перевірятися та оприлюднюватися. Проте, в епоху сталінського тоталітаризму дані щодо народонаселення викривлялися, ними маніпулювали, а справжню інформацію ретельно засекречували. Так, не підлягали оприлюдненню результати переписів, щодо тривалості життя, підвищення епідеміологічних порогів смертності, % наявності психофізичних розладів, рівня дитячої смертності та смертності від інфекційних та онкологічних захворювань.

Формування традиції викривлення та маніпуляції демографічною статистикою відбувалося з другої половини 1920-х – на початку 1930-х років.

Дослідники, обліковуючи загальну кількість жертв, оперують різними категоріями. Здійснюються спроби визначити питому вагу так званих «прямих жертв Голодомору 1932-1933 років» (із указанням їх кількості); «потенційних» (тобто ненароджених, або тих, хто помер у 1934 р. і причиною їх смерті могло стати виснаження або хвороби, спричинені тривалим голодуванням); «виселені та депортовані». Також вживаються термін «над смертність», як наслідок подій, 1932–1933 рр. та «дефіцит народжень» [1, с.84-112]. Нині дослідники наполегливо працюють над подоланням даної проблеми. Проте склався ряд об'єктивних обставин, які дозволяють піддавати сумніву будь-які результати.

Таблиця 1

Чисельність дитячого населення СРСР за даними перепису 1926 р., та за даними окремих авторів

вік	Рік народження	Чисельність за переписом 1926 (тис осіб)	Уінкрофт	Б. Барібін	Новосельський, Паєвський	Бірабен	Лорімер
0	1926	5183		5319	5458	5152	5390
1	1925	4528		4387	4569	4809	4898
2	1924	4415	14303	4415	4278	4407	4416
3	1923	4543		4543	4123	4381	4544
4	1922	3654		3654	3748	3472	3654

Французькі дослідники Франс Месле, Жак Валлен [2] подали власну інтерпретацію демографічної ситуації на Україні. На їх погляд, вікова структура населення України змінювалася наступним чином:

Таблиця 2

Населення за п'ятирічними віковими групами на 1 січня: 1926-1939 рр. (по СРСР)

рік	Вік народжених				примітка
	0	1-4	5-9	10-14	
1931	472873,038521882	1773223,99177077	1896094,46465688	1407185,34350306	
1932	452368,45905936	1757527,12055001	1943744,31814653	1498256,17451339	
1933	361191,52800902	1652134,87799188	2015091,34246773	1612068,50995516	
1934	185905,70954342	1170282,79470208	1969160,79256755	1456708,00993861	
1937	433186,531641271	941933,700279647	1659061,96360307	1659061,96360307	14058273, 3478635

По УСРР названі дослідники також дають данні [2, с.38]. Проте підкреслимо, що це інформація з органів РАГС. На період Голодомору, кількість незареєстрованих смертей істотно зросла, на що ми вже звертали увагу.

Таблиця 3

Кількість народжених і померлих, зареєстрованими органами запису актів громадянського стану в Україні на початку 1930-х рр.

Рух	Рік						Прим
	Середнє за 1926–1929 рр.	1930	1931 р	1932	1933	1934	
Народжені	1153125	1022952	9753220	782042	470685	571567	
Померлі	518913	538080	514744	668158	1850256	483382	
Приріст	634212	484872	460576	113884	-1379571	88185	

Російські дослідники Є. Андреев, Л. Дарський та Т. Харькова, на основі формули Браса, спрогнозували рівень смертності на народжуваності в СРСР. Проте вони застерегли, щодо даних за 1933 р. На цей рік формула Браса (формула виведення закономірності смертності) не працювала. Цей метод дієвий лише за умови стабільного періоду. Тому для 1933 р. (як зауважили дослідники – року «локального голоду»), вони оговорили, що за авторськими розрахунками, смертність

в 1933 р. була на 63,4% вищою, аніж за даними ЦСУ СРСР. Вони встановили орієнтовну кількість загиблих по СРСР протягом 10 років – 46 370 тис осіб. З цієї кількості 24,1% людей померли лише в 1933 р. й на локально обмеженій території: Харківській, Полтавській, Дніпропетровській та Київській областях.

Є. Андреев, Л. Дарський та Т. Харькова стверджують, що динаміка руху населення по Радянському Союзу виглядала наступним чином [3, с.46]:

Рік	загальна чисельність населення СРСР на початок (тис осіб)	Народилося (тис осіб)	Померло (тис осіб)	Приріст становив (тис осіб)	
1931	159 841	6510	4 501	2009	
1932	161 851	5837	4 786	1051	
1333	162 902	5545	11 450	-5905	
1934	156 797	4780	3410	1369	
1937	162 500	6549	3557	2992	

Раніше ми наводили прецеденти перетворення дитячих притулків різних категорій (ясел, дитячих містечок, дитячих майданчиків, колоній) у фактично конвеєри смерті. Й нині ми продовжуємо стверджувати, що влада була обізнана щодо масової загибелі дітей у притулках. Ігнорування, приховування, «непомічання» або посилення на незнання тут абсолютно неприйнятні.

Ми оприлюднювали поодинокі статистичні данні, які подавалися на прохання Охматдиту або «Друзів дітей», із указанням рівня смертності по окремих закладах. Інформація не була таємною для республіканського керівництва, про що свідчать змісти їх листувань. Ю. Войцеховський під час засідання Секретаріату ВУЦИК в 1933 р. називав ряд притулків, стан яких є просто кричущим. Він чітко озвучив, що в Немирівській дитячій колонії Вінницької області, Переяславському дитячому притулку, Радомишльській дитячій ко-

лонії Київської області є високий рівень дитячої смертності. Притулки Дніпропетровщини також перебували у скрутному становищі з постачанням продуктів [4, с.153-154]. Отже, владні органи знали й усвідомлювали обсяги та причини дитячої смертності в притулках. Проте заходи, спрямовані на нормалізацію ситуації, вживалися вкрай повільно.

У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України ми віднайшли документ, у якому виводилася кількість дитячого населення по Радянській Україні. Документ не датовано, а джерело статистичної інформації не вказано. Справа 479, яка містить цей матеріал, охоплює період від 01 січня 1931 до 07 січня 1933 р. Отже, вочевидь, це робочі розрахунки керівництва Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» зі спробою прогнозування динаміки зростання населення.

Таблиця 4

**Загальна кількість дітей по Україні
(дата, та джерело інформації не вказано – І.Ш.) [5, арк..192]**

Вік	1933	1934	1935	1936	1937	1938	Прим
0-1	778504	817118	824288	859177	894545	939789	
1-2	758555	720360	734289	750055	804125	833721	
2-3	785719	732349	707218	704896	717085	737725	
3-4	811164	769505	728419	704895	717085	737725	
4-5	840263	799157	770915	731283	693628	725058	
5-6	861594	830119	790126	753491	707843	680991	
6-7	843624	854127	824260	788058	754439	711481	
7-8	823617	837862	849670	823628	790514	759719	
8-9	791008	819333	834458	850410	827549	797353	
9-10	715771	757921	817252	836463	855356	835586	
10-11	688796	713710	783972	812350	829352	842032	
11-12	720500	678544	711821	782570	813440	830666	
12-13	611171	718426	677043	710856	784008	815130	
13-14	587966	609394	716815	676104	712157	785565	
14-15	675745	586184	607590	715731	677255	713477	
15-16	412430	672636	583695	605361	710968	67248	
16-17	508605	410419	670567	582068	602740	710298	
17-18	601221	505894	408874	668395	579288	601903	
18-19	788441	597753	503884	407465	561906	578221	
19-20	795122	733626	595150	501835	405180	663425	

Справу визначення кількості жертв унеможливають 1) наявність істотного відсотку незафіксованих у документах смертей. Вище ми зазначали, що навіть влада вказувала на факти стихійних поховань, існування так званих загальних могил, розташованих поза цвинтарями; 2) проблема специфічного статистичного обліку: при переписах не враховувалися немовлята; перепис 1939 р. взагалі є сумнівним за об'єктивністю показників; 3) стан збереженості документів за 1932–1933 рр. достатньо поганий: існують хронологічні та територіальні лакуни у книгах реєстрації органів РАГС; втрачено істотний пласт документів в роки Другої світової війни; 4) діти виселених й депортованих одноосібників, так званих «спец переселенців», які часто не підлягали обліку, але масово гинули дорогою на північний схід та під час свого перебування на засланні. На підтвердження останньої тези наведемо витяг з секретної телеграми Голови диткомісії при ВЦИК РСФР: «...становище дітей спец пересе-

ленців різко погіршилося... переважна більшість дітей сильно виснажені... Надзвичайно підвищилася смертність. По окремих районах смертність зросла в 2–3 рази» [6, с.123-124].

Ми не будемо детально зупинятися на підрахунках загальних втрат. По-перше, нашою метою є аналіз дитячої смертності в закладах опіки над дітьми. По-друге, нині в наукових колах активно дискутується методика обліку населення й цю справу фахово обговорюють й історики [1, с.84-112], й демографи [7].

Поки що дослідникам не вдалося зробити точних підрахунків. В 1930-х рр. відбувся масштабний погром статистиків. Під репресії потрапили А. Хоменко, Ю. Корчак-Чепурківський та інші. Результати їх роботи також підлягали знищенню. Нам вдалося знайти окремі результати досліджень А. Хоменка, Ю. Корчак-Чепурківського, М. Птухи. Окремі матеріали ми використовуємо у наших підрахунках.

Зокрема демографами було встановлено, що УСРР вважалася регіоном з традиційно високим відсотком народжень, стабільною тривалістю життя та відносно низьким коефіцієнтом смертності немовлят.

Внаслідок Першої Світової війни, громадянського протистояння, Голоду 1921–1923 рр. – тобто катаклізмів суспільно-політичного та природного характеру, позитивна динаміка дещо знизилася. Відбувся так званий раптовий перелом. Дитяча смертність в УСРР була вищою, аніж в країнах Західної Європи та поступалася лише країнам Центральної та південно-Східної Європи. Так 1923 р. коефіцієнт дитячої смертності в УСРР дорівнював 128%, в 1924 р. – 146 %, в той же час в Угорщині та Румунії ці показники дорівнювали майже 200% [8, с.128].

В містах та селах УСРР показники смертності дітей віком від 0 до 4 років майже однакові. В 1924 р. в містах УСРР на 1 000 населення відповідного віку померло 60,2 хлопчиків та 51,0 дівчаток, на селі ці показники становили 69,7 хлопчиків та 58,5 для дівчаток [8, с.129].

За даними перепису 1926 р. населення УСРР становило 29 020 304 особи (в тому числі 5 374 047 мешканці міст, 23 646 257 – осіб з сільської місцевості) [9, с.24]. Загалом, згідно перепису, населення СРСР становило 146 989 460 осіб. Отже, частка населення України становила 19,74% від загальносоюзного. Нагадаємо, що перепису 1926 р. передувала ретельна методологічна підготовка. Над справою організації та проведення перепису працювали Ю. Корчак-Чепурківський, О. Гіршфельд, С. Мазлах та ін. Опубліковано короткі зведення перепису та є 56 томів детального аналізу по всіх регіонах СРСР. Отже щодо України, данні перепису можна брати за основу з однією обмовкою, про яку ми скажемо нижче.

Той же перепис 1926 р. зафіксував в СРСР 58 200 000 дітей, віком від 0 до 15 років (окремо по УСРР дані, на жаль, відсутні). Тобто, дитячого населення було 39,5% (загалом, по Союзу).

Гіпотетично, можемо припустити, що питома вага дитячого населення УСРР орієнтовно також становила 40%, тобто дорівнювала 11,5 млн. (на 1926 р.). За умов нормального мирного існування, природний приріст населення мав сприяти зростанню дитячого населення.

Ми актуалізували проблему статистичного та демографічного аналізу, оскільки справа встановлення кількості загиблих дітей в роки Голодомору є вкрай непростою.

Отже, ми відштовхуємося від наступних джерел: 1) данні перепису 1926 р.; 2) перспективні розрахунки населення, здійснені демографами Ю. Корчак-Чепурківським та С. Струмільним; 3) авторських методик встановлення динаміки чисельності населення, розроблених Е. Лібановою; 4) статистичної інформації, щодо кількості дитячих закладів напередодні та в роки Голодомору, зібраної нами в ході дослідження.

На сьогодні вже сформувався напрями демографічних студій, що дають різні показники по загиблим. При цьому питома вага людей, що померли від голоду, відмінюється у рази. Одна з причин такого статистичного розриву була пояснена демографом Ю. Корчак-Чепурківським [10].

Він, аналізуючи статистику Радянської України вперше звернув увагу, що під час перепису 1926 р. малята, віком до 1 року НЕ БРАЛИСЯ НА ОБЛІК. Отже, данні, які аналізував дослідник, вже істотно відмінювалися від офіційних показників перепису 1926 р. (й він сам на те вказував). Недооблік кількості народжених становив – 2–3%, а померлих – 5–6%.

Наслідком став факт, на який звернув увагу Ю. Корчак-Чепурківський: у прогнозованій оцінці зростання населення на 1939 р. виявлялася незрозумілий та не пояснюваний ПРОВАЛ В ОБЛІКУ 12-15 РІЧНИХ підлітків (тобто дітей, 1924–1927 рр. народження). Він спів ставив число дітей до 5 років згідно перепису 1926 р. з даними за попередні роки й прийшов до висновку, що недооблік дітей становив 11,9%. Ця цифра впливала із зареєстрованого числа народжених. Пізніше, демограф М. Птуха, готуючи доповідь для Міжнародного статистичного інституту скористався результатами вирівнювання вікової структури населення України, а невідповідність пояснив недообліком смертності.

На 1 січня 1926 р. чисельність населення УСРР (за даними Корчак-Чепурківського) становила 28 581 865 особа, в 1929 р. – 30 576 414 осіб. Тобто протягом 3-х років приріст населення становив 1 999 549 осіб. Відповідно, робимо гіпотетичний розрахунок, що у наступні три роки населення УСРР також мало збільшитися до 32 млн.

Правильність наших гіпотетичних припущень підтверджується фаховими підрахунками А. Хоменка. Наприкінці 1920-х років він розробив таблиці прогнозованої смертності та динаміку зростання населення.

Отже, природний рух населення УСРР ЗА УМОВ СТАБІЛЬНОГО повсякдення мав виглядати наступним чином:

**Прогнозований природний приріст населення УСРР
(за підрахунками А. Хоменка) [8, с.161]**

рік	Населення УСРР на 01 січня (тис осіб)	Народилося (тис осіб)	Померло (тис осіб)	Природний приріст (тис осіб)	примітка
1932	32 241	1039	448	591	
1933	32832	1072	440	632	
1934	34139	1106	431	675	
1935	34139	1140	410	730	
1937	35617	1208	-	-	(нема даних)

До питомої ваги померлих, не враховувалися мертвонароджені. Проте зростання динаміки смертності відзначали й тодішні офіційні демографи, й сучасники. Зокрема, А. Хоменко вказував на те, що в 1924–1926 рр. динаміка народжуваності дорівнювала показникам 1891–1914 рр.

Крім того, під час проведення перепису 1926 р. стала очевидною неподолана проблема дитячої безпритульності. Частина безпритульних, під час проведення перепису мала перебувати у стаціонарних дитустановах, нічліжках чи приймальниках та була охоплена переписом стаціонарних дитустанов та нічліжок. Значна частина безпритульних на момент загального перепису перебувала поза дитустановами в напівзруйнованих будівлях, вокзалах, тощо. Взяти на облік цю частину дітей було практично неможливо.

Було прийнято рішення, що перепис безпритульних дітей, що перебували в дитячих установах мав здійснюватися згідно вимог до перепису. Для дітей, що на той час «гастролювали» на потягах та пароплавах, передбачалося перевести разом зі всіма пасажирами в дорозі та на вокзалах [11].

Результати перепису 1937 р., який продемонстрував демографічну кризу, спричинену Голодомором та примусовою колективізацією спочатку визнали «методологічно дефектним», а згодом – знищили. На сьогодні у розпорядженні істориків є лише частина даних, які зберігаються в архівах Москви. Проте інформація про віковий та статевий стан населення УСРР там відсутня. В 2007 р. російські дослідники зібрали та узагальнили наявний матеріал перепису 1937 р. Незважаючи на неповні данні, тим не менше, ми можемо простежити негативну динаміку. На 1937 р. на території УСРР зафіксовано 28 387 609 осіб [12, с.310]. Нагадаємо, в 1926 р. перепис зафіксував 28 925 976 (без немовлят!!!!). Отже, протягом 9 років, населення Радянської України не лише не зросло, а скоротилося майже на 2%.

В пояснювальній записці керівника перепису фігурували такі терміни як недооблік або подвійний облік населення. Реальними причинами такого обліку були Голодомор та репресії, але керівник перепису 1937 р. не міг відкрито оприлюднити реальний стан речей. М. Курман пояснив демографічні лакуни та невідповідність планованого зростання населення справжньому стану через міграції та недооблік. Проте це врятувало й його самого від репресій.

Особливістю відзначається також облік виселених та депортованих. Діти селян-одноосібників часто потрапляли до притулків або поповнювали ряди безпритульних, інколи їх брали на патронат (проте останній варіант – швидше виняток). Кількість дітей, батьків яких репресували, встановити необхідно. Перепис 1937 р. (точніше його окремі інформативні фрагменти), охопив специфічну категорію населення – контингенти НКВС. Зокрема, на 1937 р. в УСРР зафіксовано 17551 особа, віком до 18 років, батьки яких підпадали під категорію НКВС «Б» (штрафний та вільнонайманий склад апаратів таборів, управлінь, відділів місць ув'язнення, тюрем, колоній трудових висілоків (за особливим списком Гулагу) та спецконтингент «В» ув'язнені у всіх тюрмах, таборах та трудових колоніях, та вихованці трудколоній, трудкомун, приймальників-розподільників для неповнолітніх при НКВС [12, с.310].

Демографічна структура України впродовж 1932–1933 років зазнала істотної деформації: замість очікуваного приросту населення до 35 617 тис осіб (за даними А. Хоменка), в УСРР нарахували лише 28 387 609 осіб.

За віковим прогнозом, також розробленим А. Хоменком [8, с.164], картина мала виглядати наступним чином:

Таблиця 6

Прогноз населення на 01 січня відповідного року, обидві статі (тис осіб)

Вік (років)	1932	1933	1934	1935	1937	1937р при 1932= 1000	
0-4	4557	4486	4479	4548	4682	1069	
5-9	4093	4299	4424	4422	4262	1041	
10-14	3022	3282	3340	3581	4014	1328	
Все населення, із низ у віці 15-69 років%	32242\ 61,6%	32831\ 61%	33464\ 61%	34140\ 60,9%	34617\ 60,7%		

(Ми свідомо наводимо зрізи тільки дитячих вікових рядів, щоб не віддалятися від предмету нашого дослідження). Отже, при стабільному розвитку, природній динаміці зростання, кількість дитячого населення Радянської України дорівнювала 40-40% від загальної кількості населення. Й Хоменко прогнозував «омолодження» складу населення в перспективі. Він пояснював, що підлітки, яким в 1932 р. було по 10-14 та 15-19 років були народжені під час громадянського протистояння та голодових 1921-1923 рр., коли народжуваність істотно скоротилася. А наступні покоління, за прогнозами демографів, мали забезпечити якісний природний процес зростання населення.

Проте примусова колективізація та спричинений нею Голодомор істотно деформували й вікову й соціальну структуру українського суспільства. Всі прогнози виявилися абсолютно неготовими до демографічної прірви, спричиненої Голодомором.

Демографічна статистика СРСР мала ряд особливостей. Тодішня влада не робила, свідомо, не робила обліку жертв, а з 1934 р. взяла курс на приховування справжніх масштабів трагедії. Більшовицька влада вживала заходів щодо приховування від громадськості Книг записів актів про смерть за 1932-1933 роки. Тут виникає наступна проблема: збереженості документів РАГС за 1920-ті роки та їх несфальсифікованість за 1934-1937 роки. Крім того, значна частина книг РАГС була втрачена за часів Другої Світової війни. Великий відсоток книг РАГС виявився розпорошеним по місцевих адміністративних установах виконавчої влади, які здійснювали записи. Тривалий час книги реєстрації актів громадянського стану за 30-ті – 40-ві рр. ХХ ст. не були зведені в єдиному місці.

Також ускладнюють пошуки істини процедурні нюанси. Впродовж 1920-х – 1930-х років відбувалось становлення статистичної справи в УСРР. Метричні данні були передані органам юстиції

та місцевим судам. З 1921 р. справу реєстрації актів цивільного стану було передано у ведення місцевих рад. До 1929 р. видавалися статистичні збірники щодо руху населення в УСРР. З 1930 р. відбулися чергові інституційні зміни. Статистичний відділ потрапив у структуру Держплану УСРР.

Ще одна проблема: збереженості документів РАГС за 20-ті роки та їх несфальсифікованість за 1934-1937 роки. До з'ясування статистичних даних за 1930-ті роки варто ставитися з особливою увагою. По-перше, слід критично аналізувати стан повноти реєстрації (особливо смертей дітей, віком до 1 року). По-друге, необхідно брати до уваги низьку якість наявного статистичного матеріалу (бланки заповнювалися поспіхом, без вказання всіх необхідних відомостей, часто – без зазначення причини та місця смерті).

Справа реорганізації процедури обліку населення та оприлюднені цими установами данні вимагають критичного підходу. На цьому наголошують як історики, так і демографи. Зокрема сучасні дослідники О. Гладун та О. Рудницький наголошують на значному рівні недообліку смертей немовлят в роки Голодомору в УСРР. «Недооблік померлих немовлят у між переписний період коливався в межах 20-25%, а у 1933 році становив понад 60%», – стверджували дослідники [13, с.51].

Російські дослідники Є Андреев, Л. Дарський та Т. Харькова в 1992 р. оприлюднили фрагмент зведеного звіту про результати обстеження та постановки на облік природного руху населення, який проводили співробітники ЦУНХУ та УНХУ УСРР. В документі відзначалося, що в 1933 р. не вистачало книг обліку смертей» [3, с.46]. Відповідно, навіть у звіті трупу конвою м. Києва відзначалося, що за 1933 р. ними підібрано по місту 9472 трупів, з них – офіційно зареєстрували 3991, а не зареєстрували – 5481 трупів [3, с.46].

Але частина книг все ж збереглася. Вони можуть стати джерелом для приблизного встановлення кількості померлих від голоду у 1932-

1933 роках у розрізі окремих населених пунктів. Для цього смертність у 1932–1933 роках слід порівняти з роками до і після цієї трагедії. Таким методом визначення масштабів трагедії по окремих населених пунктах користувалися й інші дослідники.

Розрахунки, запропоновані член-кореспондентом НАН України, доктором економічних наук

Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України Еллою Лібановою, демонструють, що чисельність населення в 1933 р. в межах УСРР становила 30998 млн осіб, а в 1934 р. – 28024,3 млн. Отже, негативна динаміка очевидна.

За підрахунками В. Марочка природний рух населення в УСРР в 1926–1927 рр. дорівнював наступним показникам [14, с.30]:

Таблиця 7

Природний рух населення в УСРР (за підрахунками В. Марочка)

	1926	1927	1928	1929	
Народилося живих	1 207 907	1 180 281	1 134 777	1 079 206	
Померли	518 656	520 992	494 326	536 760	
Природний приріст	689 251	659 289	640 451	542 446	

По 42 районах Київської області (загалом 829 населених пунктів) на 01 березня 1933 р. голодувало 26 525 родин (206 135 осіб) в тому числі 112 199 дітей (майже 54%). Станом на 1 березня 1933 р. померло 12 801 особа (6,21%), хворіли 15 628 осіб (7,58%), опухло 47 392 особи (22,9%). Гіпотетично припускаємо, що половину від померлих, опухлих та хворих становили діти (оскільки, вони загалом являли понад 50% кількості населення) [15, с.712-714].

Полтавські дослідники виводять приблизно такий же показник дитячої смертності. Зокрема, С. Петренко зазначає, що «Статистичні дані свідчать про високий рівень дитячої смертності на Полтавщині у 1932–1933 рр. Якщо по Україні він становив близько 40 % від загальної кількості жертв, то на Полтавщині – 66 %» [16]. Нажаль, в статті С. Петренка не наведено методику підрахунку, але, враховуючи традиційно високу щільність населення Полтавщини, припускаємо, що питома вага дитячого населення Полтавщини була вища, за інші регіони.

Згідно офіційній (але абсолютно не повністю вичерпній) статистиці, по Київській та Харківській областях дитяча смертність з лютого по серпень 1933 р. зросла у 6 разів [3, с.45], на Дніпропетровщині у 7 разів [17, с.305]. Австралійський дослідник Уїткрофт, на основі аналізу карток реєстрації народжень та смертей, стверджував, що різкий спад народжень та істотне зростання смертності спостерігалось синхронно по різних територіям [18].

Істотно скоротилася тривалість життя. З 1 000 хлопчиків, народжених в 1932–1933 рр. до 15 річного віку доживало лише 154, дівчаток – 211 (на 1928 р. ці показники становили 844 та 852 особи відповідно) [19, с.266].

Спробуємо зробити демографічний прогноз по закладах державного піклування над дітьми на прикладі м. Харкова.

В нашому розпорядженні є данні по рівню смертності немовлят по м. Харкову, які були зафіксовані органами міськздороввідділу [20, арк.19].

[Роки]	Загалом народилося, за виключенням мертвороджених	Загалом померло	В т. ч. дітей до 1 року	Смертність за віковим виміром				
				До 1 г.	1-4	5-9	Всього	%%
1929	8267	5113	878	878	519	145	1542	106,2
1930	8250	5868	716	716	630	253	1599	86,8
1931	8871	7879	1019	1019	749	267	2035	114,8

На 1933 р. бюджетом м. Харкова передбачалося утримання трьох дитбудинків на 540 місць. Проте ситуація продиктувала необхідність створення ще двох притулків на 160 дітей кожен (по вул. Тарасовській, 6 та пров. Сердюківському, 5). В квітні 1933 р. у зв'язку зі зростанням кількості безпритульних дітей, було зорганізовано ще ряд закладів опіки на 555 ліжок [21, с.190]. Сюди мали звозити дітей, віком до 4 років.

Отже, офіційно в закладах опіки Харкова в 1933 р. мало перебувати 1415 дітей. Насправді, як ми вже зазначали, міліціонери приводили до притулків щодня по 100-120 дітей. Тобто прихована безпритульність перевищувала всі передбачування.

В травні 1933 р. офіційно було зареєстровано 30% смертність від загальної кількості дитбудинківців Харкова. Тобто, з 1415 дітей, що були оформлені у закладах державного піклування по м. Харкову, протягом травня 1933 р. померло майже 425 осіб.

За даними ВЦИК на 1931 р. в 226 дитячих будинках УСРР перебувало 39 318 дітей, до кінця 1933 р. у 452 дитбудинках нараховувалося 96 057 дітей, не враховуючи близько 96 тис дітей, які знаходилися у патронаті [22, с.177].

Опрацьовуючи документи, ми віднайшли секретну записку голови ЦИК України Г. І. Петровського до голови Ленінградської ради І. Кодацького. З-поміж традиційної політичної риторики, Петровський вказує, що в наявні в УСРР дитячі будинки та притулки розраховані на 60 тис дітей, але на вересень 1933 р. в них перебувало 128219 дітей [23, с.146-147]. Точної кількості бездоглядних та безпритульних дітей він не називає, але зазначає, що їх близько 150 тисяч. Ці данні можна вважати офіційними, але не остаточними. Адже не було взято на облік малят з патронатів, колоній, дитмайданчиків.

Отже, проаналізувавши наявну статистику за 1933 р., ми маємо: 128 215 дітей у притулках; близько 96 000 дітей на патронатах; близько 283 000 безпритульних перебувало під опікою Червоного Хреста та «Друзів дітей». Тобто, загальна кількість дітей, перевищувала 507 тис осіб.

Асоціальних елементів серед них було небагато. Більшість – діти селян, батьки яких загинули від голоду або були депортовані. Влада зробила сиротами майже півмільйона дітей. Неточність статистики по патронатах визнали й офіційні установи. В квітні 1934 р. Секретаріат ВУЦИК констатував, що точного обліку дітей, які перебувають на патронаті немає, відсутній і контроль соціальних та громадських організацій за станом утримання дітей [24, с.164]. Отже, питому вагу

малят, що вижили в патронатах, встановити практично неможливо, оскільки навіть державні опікунські інституції не вели обліку.

Фактично всі демографи зазначали, що можливість виживання дитини в багатьох випадках залежить від умов її перебування. На стан дитячого здоров'я, перспективу виживання напряду впливали стан здоров'я матері, рівень її навантаженості на виробництві (у жінок, що були задіяні на фізичних роботах, діти частіше народжувалися кволими та вмирили в дитинстві), гігієна та догляд. Отже, коли ми говоримо про заклади опіки над дітьми, ми передбачаємо, що держава мала взяти на себе функції гаранта та забезпечити пристойне утримання дітей у закладах опіки та на патронатах. Проте ми розкривали вище масштаби злочинної байдужості державних інституцій до дітей. Такий стан речей обумовив перетворення закладів опіки над дітьми у суцільні конвеєри дитячої смертності.

Загалом, встановлення статистики смертності в дитячих закладах державного піклування справа настільки ж складна, як й встановлення кількості жертв загалом. Концепція політики пам'яті, на наш погляд, має не передбачати не лише встановлення кількості жертв. Ми усвідомлюємо, що це неможливо. Ряд об'єктивних обставин, що склалися на сьогоднішній день (ми про них будемо говорити нижче) практично унеможливають визначення конкретної цифри загиблих. Формули обліку питомої ваги населення, що пропонуються прихильниками використання математичних методів в історичних дослідженнях та демографами, можливі для використання лише для мирних й стабільних періодів. В кризові моменти історії вони просто «не працюють», оскільки математичні обліки не можуть врахувати хибної дії людського фактору (маємо на увазі злочинні дії влади, спрямовані на винищення населення України).

Певне світло на події, що відбувалися у закладах державної опіки над дітьми, проливають архівні документи: «Книги реєстрації актів цивільного стану про смерть». Постає проблема збереженості цього виду документів та повнота представлених у них даних. Утім, частина книг все ж збереглася. Вони можуть стати джерелом для приблизного встановлення кількості померлих від голоду у 1932–1933 рр. у розрізі окремих населених пунктів чи окремих закладів. Матеріал по Будинку немовляти, розташованому по вул. Рози Люксембург, 7 у Сталінському районі м. Запоріжжя зберігся випадково [25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 35; 36; 37]. Тільки одна з книг реєстрації актів про смерть, яка охоплювала період з червня по грудень 1933 р. дійшла до нас фра-

гментарно [37]. У цій справі є лише п'ять довідок про смерть за цей час (такої незначної кількості смертей не буває навіть у період економічної стабільності, не говорячи вже про кризову добу Голодомору).

Деякі книги [29; 30] мали інструкцію, яка давала рекомендації чиновникам щодо заповнення бланків про смерть. Вимагалось, щоб особи, які заповнювали книги, в обов'язковому порядку записували прізвища, ім'я, по-батькові небіжчиків, місце проживання, зазначали дату народження, стать, точну дату смерті, вік, а данні про померлих дітей до 1 року потрібно було записувати в пункт б (окрема графа для дітей). Тут вимагалось записати рік, місяць і число народження, вказати, яка дитина у батьків (перша, друга чи третя), вказати, як живуть батьки «в купі» чи ні, батько помер чи покинув родину або з яких при чин його немає в сім'ї, коли померла дитина і вказати повний вік матері. В пункті №7 потрібно було зазначити громадянство, у 8 – національність (але оговорювалося, щоб національність не плутали з віросповіданням й чітко вказували «українець», «німець», «єврей»). Окрема увага приділялася аналізу причин смерті. Вимагалось записати, де саме стався випадок смерті та назву хвороби, унаслідок якої сталася смерть. Не можна обмежуватися широкими назвами, а треба вказувати докладно.

Далеко не всі акти про смерть було заповнено згідно інструкції. Навіть використання чорнил при заповненні бланків [30] – швидше виняток, аніж практика. Більшість документів заповнено графічним олівцем, достатньо недбало, не вся потрібна інформація включена до бланків. Вочевидь, посадовців, що порушували правила заповнення Книг реєстрації, підштовхували на це надзвичайні обставини.

Нечисленними, але красномовними є низка бланків, в яких вказано не лише основні відомості, а й зазначено інформацію про батьків. Наприклад, Ващук Володя, який помер у Будинку немовляти у 1933 р. у віці 7 місяців, був першою дитиною у батьків, утримувався мамою, якій було 23 роки, вона була українкою та працювала «бельєвщицею» [29, арк.4].

Матір'ю Нунька Миколи, який помер у тому ж Будинку немовляти у віці 1 місяця, була 23 річна українська селянка, що працювала «кормілицей». При цьому, її власна дитина померла від виснаження [31, арк.10]. Так само годувальницею працювала мати Євгена Хорольського, який також помер від виснаження у віці 2-х місяців у лютому 1933 р. [30, арк.19]. Зелинська Катя, яка померла у Будинку немовляти у лютому 1933 р. у віці 4,5

місяців від запалення легенів була з «повної родини», де батьки «жили вкупі» (так зазначено в документі – І.Ш.), родину утримував батько 21-річний українець, який працював у добровольчій пожежній команді [31, арк.10]. Батьки дітей, які не були підкидьками у Будинку немовляти, найчастіше мешкали та працювали поблизу. Наприклад, 10-місячна Пономаренко Оленка, яка померла у притулку від катару кишок, з народження перебувала на утриманні своєї мами, яка була росіянкою (вік, нажалі у документі не зазначено – І.Ш.) та проживала по вул. Жуковського, 42 (через вулицю від Будинку немовляти). А мати служила при «домі гр. ребенка», тобто при цьому ж Будинку немовляти [33, арк.232]. Дітей до притулку на вул. Рози Люксембург ввозили і з інших районів. Наприклад, Міхітаєв Анатолій, 1933 р. н. надісланий до Будинку немовляти «...з берега Дніпра», де його батько (росіянин за національністю) служив завбазою водопостачання транспорту [34, арк.274]. Дитина померла від гострого катару шлунку.

На Харківщині секретар Ізюмського райпарткому доповідав, що органами РАГС зафіксовано 1502 смерті. Проте це зовсім не відображає повної статистики, оскільки достатньо часто людей ховали без реєстрації. Лише в травні 1933 р. в Ізюмському районі померло від голоду понад 1 тис осіб [38, с.176-177].

Партійні чиновники усвідомлювали ідеологічну небезпеку від оприлюднення й справжніх масштабів й реальних причин смертей в книгах РАГС. Більше того, вони були чудово ознайомлені з численними порушеннями при заповненні бланків про смерть. Ми вже оговорювали низку інформативних особливостей реєстраційних карток та стан їх збереженості. Проте, вільному доступу нас та наших колег до інформації заважають й наявність директивних розпоряджень, що датуються 1934–1935 рр. про вилучення книг реєстрації смертей, починаючи з листопада 1932 до кінця 1933 рр. із сільрад й РАГСів та передачі їх до секретних відділів райвиконкомів [39, с.213-214].

Ще проблематичнішою є проблема визначення кількості смертей безпритульних дітей. Наше припущення підтверджує теза одного із очевидців подій – Миколи Миколайовича Чирви, співробітника обкому, одного із засновників колгоспу на Сумщині. В роки Голодомору Микола Чирва розвантажував вагони із трупами у Харкові. Він згадував, що міська влада Харкова прикриваючись необхідністю боротьби за санітарний стан столиці, збирали бездомних старців та дітей та відправляли їх у «депо». Це були вантажні вагони (їх називали «телятниками»), що розташовували-

ся у тупику вокзалу. Туди зганяли людей. Заповнювали по одному вагону, одразу закриваючи їх знаружі. Через чотири-п'ять днів вагон відкривали, а там майже всі вже були мертвими. Їх скидали у Салтівське провалля. Людей, що дивом вижили – переганяли до іншого вагону, який на той час заповнювали. Микола Чирва згадував, як розвантажували ці вагони, зазначаючи, що «Добре, що більшість заселенців «депо» – діти. Їх легше і розвантажувати і завантажувати» [40, с.180].

За твердженням сумського історика та краєзнавця Б. Ткаченка, з 1932 р. був спущений таємний циркуляр, що дозволяв розстрілювати дітей-злодюжок, виявлених на залізниці. Б. Ткаченко навів данні, що в Лебединському дитячому центрі було розстріляно згідно зі звітом 76 дітей, що заразилися сапом від м'яса дохлих коней [41, с.148]. Декрет, що легалізував розстріли дітей, віком від 12 років набрав чинності в квітні 1935 р.

Ми, проаналізувавши наукові праці, документи та наративи не зустрічали більше інформації, яка б спростовувала або підтверджувала данні Б. Ткаченка. Проте з впевненістю можемо стверджувати, що встановити точну кількість загиблих наразі неможливо.

Повертаючись до проблеми встановлення кількості загиблих, ми приходимо до висновку, що це 30–40% від загального числа дітей, що перебували в закладах державної опіки. Тобто, 152-203 тис осіб. Ми відштовхувалися від орієнтовної загальної кількості дітей, що перебували у закладах опіки, врахували динаміку смертності в різних регіонах (на Черкащині, Полтавщині, Дніпропетровщині вона була вищою, аніж в інших регіонах), документальні звіти медиків. Ми усвідомлюємо й істотний розрив у наших висновків – 10% (фактично 11 тис осіб). Це пояснюється неповнотою наявних фактів: частина з них була прихована, знищена, засекречена, а частина – просто не зафіксована (як, наприклад точна кількість дітей, переданих на патронат, або чітка реєстрація загиблих органами РАГС, питома вага безпритульних тощо).

Ми зауважуємо, що не прагнемо продемонструвати рівень ураження областей УСРР голодом. На наш погляд це – цинізм. Всі області Радянської України істотно постраждали від голоду. Рівень смертності в рази перевищував стабільні періоди. Й масова загибель дітей при байдужій відстороненості держави є показовою рисою.

Російські дослідники закидають українським науковцям докори на рахунок неповаги до загиблих в роки Голодомору, оскільки є величезна проблема із встановленням кількості жертв. Мовляв, як можна вар'їувати мільйонами жертв,

не вказуючи точної кількості загиблих [42, с.143-175] В. Данилов взагалі термін демографічна катастрофа бере у лапки, в такий спосіб намагаючись вже у заголовку продемонструвати власне ставлення до проблеми [43, с.116-121]. Не дуже сподіваючись, що нас почують опоненти (вони, як правило ігнорують протилежну сторону дискурсу), ми хочемо навести цитату вислову українського дослідника В. Марочка, що нині, обговорення статистики жертв Голодомору перетворюється на сумний аукціон цифр й грайливу ярмарку методологічних підходів. Термін «жертва Голодомору» стосується не лише полеглих, а й потерпілих [14]. Дорослих і дітей, що зазнали фізичних та психічних травм, сирітства, вбогості, бездоглядних зневірян.

Демографи, серед специфічної термінології, вживають вислів «види масових суспільних явищ», в основі яких перебувають мотиви людських вчинків. Окремі випадки настільки типові, що вони пояснюються однією причиною або їх комплексом. Однією з причин є так званий «господарський егоїзм». Хоча в радянську епоху цей термін вживали щодо капіталістичних країн, проте до ситуації в УСРР на початку 1930-х років він абсолютно, на наш погляд, прийнятний. Адже примусова колективізація, нещадна індустріалізація, репресії, які обумовили сотні тисяч жертв, делікатніше аніж господарським егоїзмом назвати складно. Отже, в основі конвеєру смерті, що функціонував протягом 1932-1933 років в закладах державної опіки над дітьми лежить ряд причин, зумовлених злочинними діями влади, байдужістю місцевого керівництва, прагненням батьків врятувати власних дітей, низкою девіантних факторів (дитяча безпритульність, що тягла за собою злочинність, проституцію, крадіжки), високий рівень смертності населення внаслідок тривалого голоду.

Аналізуючи демографічні втрати в роки Голодомору вочевидь, не варто зводити з рахунків й такий специфічний показник як аборти. Їх кількість істотно зросла особливо в 1932–1933 рр. (на що вказували й звіти медичних установ, й дослідники, які фахово займалися даною проблемою) [44, с.121-127; 21, с.190]. Також одним з наслідків трагедії стало скорочення загального рівня фертильності (жінки віком від 15 до 49 років). Діти, народжені в 1934 р., були зачаті впродовж 1933 р., відповідно, фізична виснаженість матерів зумовлювала появу фізично слабких дітей. Навіть якщо вони й виживали, то часто їх заховували до притулків та дитячих будинків, де перебували діти з особливими потребами.

Істотно впливає на проблему визначення питомої ваги втрат міграційний фактор. Демографи та історики підкреслюють посилення переселенських потоків на новобудови (зокрема Дніпробуд, Запоріжсталь, Азовсталь, Донбас). Діти переселених осіб, в силу різних життєвих обставин, також потрапляли до притулків та дитячих будинків. Соціально-побутові умови закладів опіки залишалися злиденними: питомці недотримували харчування, медичного та виховного догляду, предметів повсякденного вжитку й одягу. Нерідко вони ставали жертвами епідемій.

Багатобарвність життєвих переплетінь є непередбачуваною. Траплялися майже казкові випадки, коли діти з дитячих будинків, домів малюток та інших закладів, що пережили Голодомор 1932–1933 рр. були віднайдені своїми батьками та мали можливість повернутися до родини. Запоріжанка та вихованця дитячого притулку Марія Тихонівна Сидоренко, про яку ми згадували вище, розповідала, як в 1934 р. батько звільнився з тюрми. Він, через родичів, дізнався, де його діти. Розшукав будинок немовляти. Щоб виявити доньок, він попросив вивести всіх дівчаток на ім'я Ніна та Марія. Він так і не пізнав своїх доньок. Вони також... Вже йдучи назад, чоловік закашлявся й по цьому прикметному кашлюку (він був у батька завжди), Марія пізнала його. Кинувшись на шию батькові з криком: «Тату! Тату!», – вона й розпові-

ла про смерть молодшої сестрички Ніни [45].

Втім щасливі фінали були поодинокими... Вони стали надіями, мріями на сподіваннями для інших дітей, що за ними в притулок прийдуть батьки. Для більшості дитбудинківців це так і залишилося примарливими сподіваннями...

Іноземні демографи відзначали залежність ефекту підвищеної смертності від ефекту зниженої народжуваності [2, с.39].

Феномен відновлення нації спостерігався вже з другої половини 1934 р. Про це свідчать й переписи населення, й дані РАГСів. Насамперед, зауважимо щодо підходів у визначенні кількості жертв. В. Марочко тут має абсолютну рацію, завважаючи, що встановлення точної кількості загиблих не має бути самоціллю дослідників. Тут проблема морального характеру. Не повинно бути боротьби та свого роду змагань на рахунок втрат: хто з дослідників встановить більшу кількість, чи хто точніше визначить втрати по тій чи іншій соціальній категорії.

Наші припущення щодо кількісних складових смертності є гіпотетичними й ми це усвідомлюємо. В той же час, на наш погляд набагато актуальнішим є збереження пам'яті про загиблих. Спільними зусиллями науковці та краєзнавці, всі небайдужі громадяни намагаються встановити імена, місця поховання, врешті – решт зберегти світлу пам'ять про загиблих дітей.

Джерела та література

1. Левчук Н., Боряк Т., Воловина О., Рудницький О., Ковбасюк А. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки / Український історичний журнал. 2015. №4. С.84–112.
2. Месле Ф., Валлен Ж., за участю Школьниково В., Пирожкова С., Адамця С. Смертність і причини смерті в Україні у ХХ столітті / Перекл. з франц. Є. Маричева, за ред. С. Пирожкова. Київ : ВД «Стилос», 2008. 416 с.
3. Андреев Е., Дарский Л., Харькова Т. Население Советского Союза 1922–1991 Москва : Наука, 1993. 143 с.
4. Из протокола 95/580 заседания секретариата ВУЦИК 09.12.1933 Дети ГУЛАГА 1918–1956 / Под ред. А.Н. Яковлева, сост. С.С. Виленский и др. Москва : МФД, 2002. 631 с.
5. Документы о ликвидации детской безпризорности в УССР, обследовании состояния снабжения необходимым детских домов (протоколы, резолюции, план, докладные записки, акты, заключения, сведения, переписка). – 01.01.1931–07.01.1933 // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 264. Оп.1. Спр.479. 204 арк.
6. Председателю деткомиссии ВЦИК РСФСР тов. Семашко 16.05.1933 Дети ГУЛАГА 1918–1956 / Под ред. А.Н. Яковлева, сост. С.С. Виленский и др. Москва : МФД, 2002. 631 с.
7. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» (Київ, 4 жовтня 2016 року). Київ : Видавець Олег Філюк, 2017. 200 с.
8. Хоменко А. Семья и воспроизводство населения: Избранные произведения / Под ред. В. Стешенко. Москва : Статистика, 1980. 223 с.
9. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. Выпуск III. Население СССР. Москва : Издание ЦСУ Союза ССР, 1927. 74 с.
10. Корчак-Чепурковский Ю. Избранные демографические исследования Москва : «Статистика», 1970. 383 с.
11. Положения наркомпроса УССР о профессиональной школе и комиссиях по делам учащихся в учреждениях управления профессионального образования, инструкции и циркуляры Наркомпроса УССР; Копии протоколов совещания управления социального воспитания и заседание коллеги Наркомпроса УССР; сведения о количестве детей до 15 летнего возраста по районам округа и городу; список инструкторов и техработников окрино и список учреждений профобра по округу на 1926/1927 учебный год. 11.06.1925–30.12.1926 // Державний архів Запорізької області (ДАЗО). Ф. Р-429. Оп. 1. Спр. 210. 541 арк.
12. Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сборник документов и материалов. Москва : РОСПЕИ, 2007. 320 с.

13. Гладун О. Рудницький О. Статистика населення в Україні в 1920–1930-ті роки Демографія та соціальна економіка 2009. № 2. С. 48–57.
14. Марочко В. Статистика жертв Голодомору 1932–1933 років: історично-демографічний дискурс Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» (Київ, 4 жовтня 2016 року). Київ : Видавець Олег Філюк, 2017. С. 25–46.
15. Статистичні відомості та записка, передані прямим проводом Київським обласним відділом ДПУ голові ДПУ УСРР про кількість голодуючих районів, населених пунктів області та надання продовольчої допомоги потерпілим. 01 березня 1933 Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. 1128 с.
16. Петренко С. М. Голод 1932–1933 рр. на Полтавщині очима сучасників Вісник Національного університету «Львівська політехніка» 2003. № 493 : Держава та армія. С. 301–306. Електронний науковий архів науково-технічної бібліотеки Національного університету «Львівська політехніка» URL <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/9404> (Дата доступу 25.01.2018)
17. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.
18. Davies R., Wheatcroft S. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933. Basingstoke, 2004.
19. Лібанова Е. Оцінка демографічних втрат України внаслідок Голодомору 1932–1933 років Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25 – 26 вересня 2008 року. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.
20. Постановления Всеукраинского центрального исполкома о развитии и улучшении работ яслей, комиссий о кормлении грудных детей. Инструкции и положения о работе районных охматдетов. Тезисы к докладу о состоянии детских домов здравоохранения по городу Харькову. 13.03.1932–05.12.1932. // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-1962. Оп.1. Спр.961. 287 арк.
21. Демочко Г. Формування і розвиток української радянської системи охорони здоров'я в Харкові (1919–1934 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 Харків, 2011. 353 с.
22. Из справки ДТК ВЦИК о детской безпризорности. Секретно. 1935 г. Дети ГУЛАГА 1918–1956 / Под ред. А.Н. Яковлева, сост. С.С. Виленский и др. Москва : МФД, 2002. 631 с.
23. Записка председателя ЦИК СССР и ВУЦИКА Г. И. Петровского председателю Ленинградского совета И.Ф. Коцацкому. 16.09.1933 Дети ГУЛАГА 1918–1956 / Под ред. А.Н. Яковлева, сост. С.С. Виленский и др. Москва : МФД, 2002. 631 с.
24. Из протокола 104/598 заседания секретариата ВУЦИК 16.04.1934 Дети ГУЛАГА 1918–1956 / Под ред. А.Н. Яковлева, сост. С.С. Виленский и др. Москва : МФД, 2002. 631 с.
25. Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району // ДАЗО. Ф. Р-5593. Оп.13. Спр. 274.
26. Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району // ДАЗО. Ф. Р-5593. Оп.13. Спр. 275.
27. Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району // ДАЗО. Ф. Р-5593. Оп.13. Спр. 276.
28. Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району // ДАЗО. Ф. Р-5593. Оп.13. Спр. 313.
29. Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району // ДАЗО. Ф. Р-5593. Оп.13. Спр. 314.
30. Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району // ДАЗО. Ф. Р-5593. Оп.13. Спр. 316.
31. Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району // ДАЗО. Ф. Р-5593. Оп.13. Спр. 317.
32. Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району // ДАЗО. Ф. Р-5593. Оп.13. Спр. 318.
33. Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району // ДАЗО. Ф. Р-5593. Оп.13. Спр. 320.
34. Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району // ДАЗО. Ф. Р-5593. Оп.13. Спр. 321.
35. Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району // ДАЗО. Ф. Р-5593. Оп.13. Спр. 322.
36. Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району // ДАЗО. Ф. Р-5593. Оп.13. Спр. 323.
37. Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району // ДАЗО. Ф. Р-5593. Оп.13. Спр. 319.
38. Доповідна записка секретаря Ізюмського райпарткому до Харківського обкому КП(б)У про голод в Ізюмському районі 27.05.1933 Голодомор 1932–1933 років на Харківщині / Упор. О. С. Гнезділо, О. С. Коптева, Л. А. Панасенко та ін. Харків : Оригінал, 2008. С. 176–177.
39. Таємна директива Харківського облвиконкому головам міських рад і райвиконкомів про вилучення з сільрад і ЗАГСів книг реєстрації смерті за листопад 1932–1933 рр. для дальшого їх зберігання у таємній частині райвиконкомів 20.04.1934 Голодомор 1932–1933 років на Харківщині / Упор. О. С. Гнезділо, О. С. Коптева, Л. А. Панасенко та ін. Харків : Оригінал, 2008. 272 с.
40. Спогади Миколи Миколайовича Чирви (рік народження невідомий) м. Лебедин Сумської області. Запис 1993 р. Ткаченко Б. Під чорним тавром: документи, факти, спогади Лебедин : ВВ «Білий лебідь», редакції журналу «ЖЛ», 1993. 464 с.
41. Ткаченко Б. Під чорним тавром: документи, факти, спогади Лебедин : ВВ «Білий лебідь», редакції журналу «ЖЛ», 1993. 464 с.
42. Денисенко М. Демографический кризис в СССР в первой половине 1930-х годов: оценки потерь и проблемы изучения Историческая демография. Сборник статей / под ред Денисенко М., Троицкой И. Москва : Макс Пресс, 2008. 300 с.
43. Данилов В. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. и «демографической катастрофе» 30-40-х годов в СССР Вопросы истории. 1989. №3.
44. Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1930–1938 рр. Український історичний журнал. 1991. №1.
45. Партико З. І пекло заговорило... День. 2017, 14 вересня. № 163–164. URL <https://day.kyiv.ua/uk/arhiv/no163-164-2017?page=1>. (Дата доступу: 24.10.2017).